

بیشگفتار

الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى مَا عَرَفْنَا مِنْ نَفْسِهِ، وَالْهَمْنَا مِنْ شُكْرِهِ، وَفَتَحَ لَنَا مِنْ أَبْوَابِ الْعِلْمِ
بِرُبُوبِيَّتِهِ، وَدَلَّنَا عَلَيْهِ مِنَ الْإِخْلَاصِ لَهُ فِي تَوْحِيدِهِ، وَجَنَّبَنَا مِنَ الْإِلْحَادِ وَالشُّكِّ فِي
أَمْرِهِ... اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَاجْعَلْنَا مِنْ دُعَاتِكَ الدَّاعِينَ إِلَيْكَ، وَهُدَاتِكَ
الدَّالِّينَ عَلَيْكَ، وَمِنْ خَاصَّتِكَ الْخَاصِّينَ لَدَيْكَ، يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ.^۲

خداوند متعال را شاگردم که الطاف و عنایات بی کران خود را ارزانیم کرد تا
این اثر ناچیز به دست حقیر پدید آید. بدون تردید، در طول تاریخ اسلام و تشیع
احادیث و سنن معصومان (ع) در معرض آسیبهای گوناگونی قرار گرفته است. اگر
نگاهی گذرا به سرگذشت حدیث بیندازیم و رویدادهای تلخ و ناگوار تاریخ تشیع و
اهل بیت (ع) به ویژه پس از ارتحال پیامبر اکرم (ص) را مرور کنیم می بینیم که
شرایط خفقان سیاسی و اجتماعی عصر امامان (ع) و برخوردهای سختگیرانه
دستگاههای حاکم در دوران خلفا در عهد صحابیان و جریان ممنوعیت نقل و
نگارش احادیث و در پی آن از بین رفتن شمار زیادی از احادیث معتبر و
مجموعه‌های حدیثی اصحاب ائمه (ع) و به خصوص ترویج اندیشه‌های خرافی و
باورهای انحرافی اهل کتاب (اسرائیلیات) در دوره تابعیان و حذف تدریجی سندهای
روایات تفسیری و فراهم شدن زمینه‌های گسترش بی‌رویه احادیث ساختگی از سوی
مخالفان و معاندان به ویژه در عهد حکومت امویان و عباسیان و نیز رواج پدیده نقل
به معنی در روایات نبوی و همچنین ظهور بی ضابطه پدیده اختلاف قرائات در میان

۱. صحیفه سجّادیه، دعای اول، ص ۲۸.

۲. همان، دعای پنجم، ص ۴۸.

قرآء و ثبت و ضبط بسیاری از آنها به نام صحابیان پیامبر (ص) و احیاناً اهل بیت او و نیز رشد اندیشه‌ها و اعتقادات غلوآمیز از سوی برخی هواداران و یا مخالفان خاندان عصمت و طهارت (ع)، همه و همه شرایط دشوار و ناگواری را برای شناسایی احادیث سره از ناسره فراهم آورده است؛ از این رو، اهمیت و ضرورت آسیب‌شناسی و به تبع آن آسیب‌زدایی و پالایش منابع حدیثی و تفسیری به وضوح احساس می‌شود.

آسیب‌شناسی یا پاتولوژی^۱ اصطلاحی است که از حوزه علوم پزشکی به علوم اجتماعی و سپس به سایر حوزه‌ها وارد شده و در اصل به معنای «مبحث مطالعه علل بیماری و عوارض و علایم غیر عادی» است.^۲ واژه «آسیب» از «موانع» - که معمولاً به آسیبهای خارجی گفته می‌شود - و «آفت» - که به آسیبهای داخلی اطلاق می‌گردد - اعم است. در مجموع می‌توان گفت: مقصود از «آسیب‌شناسی» شناخت مجموعه آفات و موانعی است که ممکن است بالفعل یا بالقوه پدیده‌ای مانند روایات تفسیری را تهدید کند.

با توجه به مطالعات و تحقیقات انجام گرفته، به طور کلی آسیبهایی را که به نحوی متوجه روایات می‌شود، می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:

الف) آسیبهایی که به لحاظ روش‌شناختی یا روشهای تفسیری، مورد توجه واقع می‌شوند؛ نظیر تفسیر به رأی، ناکارآمدی و محدودیت روش تفسیر روایی در پاسخ‌گویی به پرسشهای بی‌شمار قرآنی و نیز خلط تفسیر با تأویل؛

ب) دسته‌ای دیگر از آسیبها که صرفاً به فهم روایت یا روش فهم آن بازمی‌گردد؛ نظیر تصحیف، ادراج، تقطیع، سقط، زیاده، تقیه، تعارض اخبار، حذف و یا فقدان قرائن و زمینه‌های صدور حدیث و جز آنها؛

ج) بخش سوم از آسیبها - که در این اثر مورد بررسی قرار گرفته - تنها آفات و ضعفهایی است که به حالات و عوارض ذاتی و اختصاصی روایات و یا راویان آنها

1. pathology

۲. فرهنگ دانشگاهی انگلیسی به فارسی، آریانپور، ج ۲، تهران: امیرکبیر، ص ۱۵۶۹.

و یا نحوه تحمل و ادای آنان ارتباط می‌یابد؛ فارغ از هرگونه عامل مؤثر در فهم حدیث که نوعاً یا در اثر کم‌توجهی و غفلت کاتبان و یا گزارشگران در نگارش و استنساخ مجموعه‌های حدیثی و یا نقل از آنها پدید آمده است و یا در اثر نبود صلاحیتها و شرایط لازم برای مفسر و یا انحراف از نوع نگرش فکری و اعتقادی و یا اختلاف مبانی تفسیری وی آشکار شده است. نگارنده در این نوشتار، مهم‌ترین آسیبهای روایات تفسیری را شامل موارد شش‌گانه: حذف اسانید، وضع، اسرائیلیات، غلو و غالیان، نقل به معنی، اختلاف قرائات دانسته است، گرچه شماری از آسیبهای یاد شده (حذف اسانید، پدیده وضع، اسرائیلیات) از جمله آفات تفسیر مآثور یا روش تفسیر روایی نیز برشمرده شده‌اند.

هدف و انگیزه نگارش کتاب

اینجانب با توجه به اهمیت موضوع و فقدان کتابی درخور برای درس «آسیب‌شناسی روایات تفسیری»، برای دانشجویان مقطع کارشناسی ارشد در گرایش تفسیر آثری، بر اساس پیشنهاد سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، اقدام به تدوین و تألیف این متن نمودم. از آنجا که کتاب حاضر طبق سرفصلهای مصوب و مورد تأیید گروه علوم قرآن و حدیث «سمت» نگارش یافته، با عنایت به ویژگی درسی بودن آن، امیدوارم تا حدود زیادی نیاز دانشجویان علاقه‌مند به این درس را تأمین کند. از جمله امتیازات کتاب، بخش پایانی هر فصل یعنی پرسشهای ناظر بر مباحث مطروحه و نیز موضوعات پژوهشی پیشنهادی برای مطالعه و تحقیق است که لازم است با راهنمایی استادان گرامی به آنها توجه و پرداخته شود. آغاز کار تألیف کتاب از سال ۱۳۸۶ رسماً کلید خورد؛ سپس مطالعه آثار و منابع و فیش‌برداری و تنظیم فصلها و بخشهای آن، به طور پیوسته انجام پذیرفت تا اینکه در اواخر سال ۱۳۸۸ نگارش و تدوین اثر به پایان رسید و سرانجام پس از ارزیابی و اعمال پیشنهادهای اصلاحی، برای مراحل ویرایش و چاپ و نشر در اختیار گروه علوم قرآن «سمت» قرار گرفت.

سازماندهی تحقیق

مباحث کتاب در هفت فصل به شرح ذیل سازمان یافته است:

نقش، کارکرد و اعتبار روایات تفسیری؛ در این فصل به جایگاه و نقش روایات تفسیری و گونه‌ها و کارکردهای آن و نیز دیدگاههای مختلف درباره اعتبار و کارآمدی و یا عدم اعتبار و ناکارآمدی آنها در فقه و غیر فقه اشاره شده است.

حذف اسانید روایات تفسیری؛ در این فصل، ضمن اشاره به مهم‌ترین آفتهای روایات، درباره اهمیت اسناد و شیوه مفسران در ارزشیابی سندی روایات تفسیری و نیز قلت شمار روایات و محدودیت روش تفسیر روایی در پاسخگویی به انبوه پرسشهای قرآنی سخن رفته است.

پدیده جعل و تحریف در روایات تفسیری؛ در فصل سوم، تاریخ‌پیدایی پدیده وضع حدیث و زمینه‌ها و انگیزه‌های گوناگون حدیث‌سازی و راههای تشخیص احادیث ساختگی از احادیث صحیح و شناسایی دروغ‌پردازان و جااعلان حدیث بررسی شده است.

پدیده اسرائیلیات در روایات تفسیری؛ در این فصل، ضمن مفهوم‌شناسی اسرائیلیات، تاریخچه پیدایی و مهم‌ترین زمینه‌ها و ریشه‌های آن، اقسام اسرائیلیات و چهره‌های اصلی پدیدآورنده و نیز واکنش معصومان (ع) در قبال آنان و نمونه‌هایی از اسرائیلیات در تفاسیر مطرح، نقد و بررسی شده‌اند.

پدیده غلو در روایات تفسیری؛ در فصل پنجم، ابتدا پدیده غلو و مراتب آن در دانش تفسیر و حدیث تبیین و مفهوم‌شناسی شده و سپس به نقش غالیان در جعل حدیث و نحوه مواجهه معصومان (ع) در برابر آنان اشاره شده است.

پدیده نقل به معنی در روایات تفسیری؛ در این فصل، ضمن اشاره به پیشینه نقل به معنی، درباره جواز و عدم جواز و نیز پیامدهای ناگوار آن و برخی از نمونه‌های تفسیری بحث و گفتگو شده است.

پدیده اختلاف قرائات در روایات تفسیری؛ در فصل هفتم، نخست مبحث تواتر قرائات و عدم آن مطرح و آنگاه گونه‌های مختلف آن همراه با مثالهای

تفسیری و فقهی بررسی و نقد شده‌اند.

در خاتمه کتاب، علاوه بر آوردن ضمائم شامل: (۱) فهرست اسامی راویان غالی یا متهم به غلو؛ (۲) جدول راویان روایات تفسیری سران غلات؛ (۳) جدول قاریان چهارده گانه و راویان آنان؛ (۴) نمودار تطبیقی نقل به معنی در خطبه پیامبر (ص) در مسجد خیف؛ (۵) کتاب‌شناسی وضع حدیث؛ (۶) کتاب‌شناسی اسرائیلیات؛ (۷) کتاب‌شناسی غلو و غالیان؛ (۸) پیشینه و سیر نگارش‌های قرائات قرآن کریم، منابع و نمایه‌های آیات، روایات، اعلام و موضوعات افزوده شده است.

شکر و سپاس

خداوند متعال را شاکرم که الطاف و عنایات بی‌کران خود را ارزانیم کرد که این اثر ناچیز به دست حقیر پدید آمد. بر خود وظیفه می‌دانم از همه کسانی که به نحوی در پیدایش و به سامان رسیدن این اثر پژوهشی از آغاز تا انجام نگارنده را یاری و مساعدت نمودند، سپاسگزاری کنم؛ به‌ویژه از استاد فرزانه جناب آقای دکتر احمد احمدی ریاست محترم «سمت»، جناب آقای دکتر طه مرقاتی قائم مقام محترم سازمان، جناب آقای دکتر حسین هاجری مدیر محترم امور پژوهشی و ارزشیابی، استاد ارجمند جناب آقای دکتر مجید معارف مدیر محترم گروه علوم قرآن، برای راهنماییها و یادآوریهای سودمند در رفع برخی کمبودها و کاستیهای نوشتار؛ از سرکار خانم هاله معیری به خاطر تلاشها و پیگیریهای مکرر و خانم مریم ربانی ویراستار کتاب و دیگر دست‌اندرکاران آن سازمان که در مراحل گوناگون همراهی و همکاری نمودند، بی‌شائبه و صمیمانه تقدیر و تشکر می‌کنم؛ تندرستی و کامیابی روزافزون همگان را از خدای مَنان خواهانم؛ همچنین از فرزند عزیزم، امیرحسین دیاری به دلیل حروفچینی متن و تهیه نمودارها، جداول و نمایه‌ها تشکر می‌کنم. اینجانب از همه صاحب‌نظران و علاقه‌مندان به مطالعات قرآنی و حدیثی، استادان گران‌قدر، دانشجویان عزیز و پژوهشگران دانشگاهی و حوزوی انتظار دارد نویسنده را قرین لطف و محبت خویش قرار دهند و پیشنهادهای اصلاحی، انتقادات و نظرهای

علمی خود را به عنوان هدیه به نشانی: دانشگاه قم، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، گروه علوم قرآن و حدیث و یا به نشانی الکترونیکی: [mt_diari@yahoo.com/](mailto:mt_diari@yahoo.com) و [diari.mt@gmail.com/](mailto:diari.mt@gmail.com) و [mt_diari@qom.ac.ir/](mailto:mt_diari@qom.ac.ir) ارسال کنند.

من الله التوفيق و عليه التكلان

محمدتقی دیاری بیدگلی